

Szétszalazás és újraszövés a magyar zsidóság kulturális stratégiái

[2011. március]

A Habsburg Birodalom különböző tartományjaiból a Magyar Korona területeire bevándorolt zsidók tradicionális életmódból kilépő csoportjaiban a 19. század második felétől megérlelődött, hogy az szolgálja az érdekeiket a leginkább, ha magyarokká válnak. Ezért még friss német akkulturációjuk irányát és tárgyát gyorsan – sokszor egy nemzedéken belül – megváltoztatták a magyar nyelv és kultúra irányába. És a Kossuth Lajos által is megfogalmazott ára a szociális asszimiláció volt: ezért a többségük a vallás és népi azonosságot jelentő életmód ekkor még szét nem vált elemeinek túlnyomó részét hajlandó volt feláldozni. Az emancipáció elérése után (1867) a tisztaeszlári vérváddal kezdődően (1882) az emancipáció megkérdőjeleződése folyamatosná vált – mind a társadalmi, mind a politikai diskurzusban. A folyamatos bizonyításkényszer és a folyamatos jogvédelem, e két alapfunkció váltotta ki a magyar zsidó kulturális intézmények megalapítását, s velük szimbiózisban a magyar zsidó sajtót: Országos Rabbiképző Intézet (1877), Izraelita Magyar Irodalmi Társaság (1895–1948), Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (1909–1944), Magyar Zsidó Múzeum (1916). Kiemelkedő, s a történet végéig működő sajtótermékei: a Magyar Zsidó Szemle (1884–1948) és az Egyenlőség (1882–1938), valamint a kettőjük közötti átmenetet jelentő (popularizáló, belső „semleges teret” létrehozó és egyúttal kanonizáló) IMIT Évkönyvek (1895–1948).

Az emancipáció folyamatos megkérdőjelezése ellenére – a Habsburg Monarchia keretei között – a zsidók asszimilációja hatalmas léptékben haladt előre. Elsősorban a keresztény állami és egyházi iskolák révén, ahol a zsidók – a maguk polgári osztálybeli pozíciója követelményeit betöltendő – műveltségük alapját megszerezték. Ez a rohamos és sikeres folyamat azzal veszélyeztetett, hogy a zsidóság néhány generáción belül megszűnik. Ugyanakkor az asszimiláció előrehaladása, a tökéletes magyarosodás nemhogy csökkentette volna a zsidók emancipációja és befogadása ellenzőinek számát, hanem inkább megnövelte. Ez az ellentmondásosnak tűnő helyzet a tradicionális zsidó életformát és kultúrát maga mögött hagyó zsidókból eltérő válaszokat hívott elő. Abból a szempontból egyformát, hogy a meglévő magyar kultúrát dekonstrukció alá vették, mely folyamat révén az általuk ismert és elsajátított kultúra elemeiből egy olyan új összetételű kultúrát kívántak létrehozni, ami feloldja az egzisztenciális és kulturális ellentmondásokat. Mindkét dekonstrukciós eljárás a modernitás jegyében zajlott – a 20. század első két évtizedében.

Az asszimiláció magas fokára eljutott zsidók a magyar kultúra progresszívnek tartott hagyományából és a nyugat-európai kultúra általuk közvetített modern elemeiből egy olyan új, modern kultúrát kívántak létrehozni, amely Magyarország kompját végérvényesen a fejlett és modern nyugat-európai régióhoz köti ki. Ebben az összkultúrát megújító s a feudalizmus maradványaitól megtisztító folyamatban maguk is teljesen és nyomtalanul kívántak felszívódni. Abba a megteremtendő progresszív és modern kultúrába és társadalomba, amelynek alapjait – szellemmel, szervezéssel és tőkével – maguk kívánták megteremteni és irányait kijelölni. Ebbe a dekonstrukciós folyamatba a maguk zsidó eredetéből semmit nem kívántak magukkal hozni – kivéve az akkulturációjuk német szakaszában megismert és elsajátított német kultúrát, amely magasabb színvonalon állt a megújítandó magyarénál, s funkcióját tekintve ezt nem a német, hanem általánosabb és kiterjesztő értelemben a nyugat-európai kultúráként fogták fel. Ez a dekonstrukciós irány a Nyugattal (s más médiumokkal, például: Huszadik század, Világ) mint folyóirattal és mozgalommal fémjelezhető a legrepresentatívabban.

A másik dekonstrukciós irány ezzel az üggyel és programmal szemben lépett fel. A zsidó azonosság közeli felszívódásának lehetőségétől megrettenve, a nagyjából azonos kulturális elemekből ellentétes irányú dekonstrukciót, s ezzel kulturális attitűdöt, pozíciót ajánlott. A magyar kultúra progresszív elemeit az egyetemes és szintén német alapozású nyugat-európai kultúra eredményeit a zsidó/héber kultúra megújítására kívánták felhasználni. E vérátömlesztésből hozták létre a zsidó/héber kultúra „megújodását” vagy „reneszanszát” (Martin Buber kifejezése a jelenségre), amelynek a központi gondolata a zsidóságnak mint népnek a kultúrája állt – bárhol is éljenek e nép képviselői. Az eddigi kultúra-közvetítő tradicionális zsidó iskolai hálózat helyett a modern zsidó kultúrát – művészetet, művelődést, szellemi diskurzust – tették meg a zsidó azonosság megőrzése, fejlesztése és továbbadása terepének. E cél érdekében fejlesztették ki a

frissebb keletű zsidó intézményeket (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület, a Zsidó Gimnáziumok – Budapest, Debrecen), s e cél levezenyelése érdekében hozták létre: a Múlt és Jövőt. Később az Új Kelet (Kolozsvár, 1918–1940), Zsidó Jövő (Szatmár, 1931–1940) és a Libanon (1936–1923) is ide tartozott.

A történelem nem hagyott sok időt a dekonstrukciós programok megvalósítására. Csak a fölvázolásukra adott lehetőséget – 1919-ig. Még ezt a rövid időt is beárnyékolta az első világháború.

A dekonstrukciós programok a Habsburg Birodalom összeomlásával, a „csonka” Magyarországon gyökeresen más körülmények közé kerültek. Hiszen az 1919 és 1921 között, a Horthy-rendszer megszilárdulásáig a holokausztot megelőlegező állapotok uralkodtak Magyarországon – több ezer zsidót kínoztak meg, és végeztek ki ítélet nélkül. A később konszolidálódott magyar állam és társadalom világossá tette: nem óhajtja befogadni a zsidókat, s a numerus clausus törvénnyel hozzáfogott a zsidó emancipáció eredményei lebontásához. A magyar állam és társadalom 1938-ig a zsidók munkájára tovább is számított, de kulturális integrálásuk gondolatát elvetette. Maga a „keresztény kurzus” fogalma és gyakorlata a zsidókkal szemben fogalmazódott meg. Ezért mindkét dekonstrukciós kísérlet – és médiumaik – védekező attitűdöt vett fel. A Nyugat egy átmeneti időszak után „zsidótlánításon” esett át. Azaz: a zsidók alapította, kialakította kulturális teret a zsidók felfedezettjei vagy kényszerű szövetségesei foglalták el. (Osvát utóvédharcai és öngyilkossága, Ignotus eltávolítása látványosan testesítette meg ezt a drámai folyamatot.) Ugyanakkor zsidók nélkül, vagy az általuk kialakított kulturális mintákat elsajátítva az utódok, Móricz Zsigmond és Babits Mihály sokat megőriztek a dekonstrukciós program eredményeiből mint hagyományból. Ezt a normát elsajátító tradíció-továbbélés lényegesebb, mint a Németh László-i programnak megfelelő gyakorlat, ahogy a zsidó szerzők „helyükre szorítva” nyújtották továbbra is (akár a gazdaságban és a tudományos életben) nélkülözhetetlen munkájukat.

A Múlt és Jövő a konszolidálódó Bethlen-korszakban visszanyert kulturális tevékenysége egyre inkább a palesztinai héber kultúra propagálása irányába tolódott. Nemcsak az ottani friss irodalmi és művészeti irányzatok bemutatásával, de például az ottani kulturális intézmények erőteljes és propagandisztikus támogatásával. (Például a megalakuló jeruzsálemi Héber Egyetem, vagy a Nemzeti Könyvtár, a Habima Színház munkájának a rendszeres napirenden tartásával és tényleges támogatásával.) Ez önként adódott a Balfour Nyilatkozatot követő helyzettel, amely az egész zsidóság figyelmét a Palesztina-munka irányába terelte. A fehérterror ideje nem múlt el nyomtalanul: e tapasztalat nyomán a lap felkészítette olvasóit, hogy rövidesen hazát kell változtatniuk. 1933-tól ez a felismerés még nagyobb hangsúlyt kapott. A német zsidóság exodusát a Múlt és Jövő jól dokumentálta, aki akart, érthetett belőle. 1939-ben maga Patai József is elhagyta Magyarországot, a lap szerkesztése a neve alatt – feltehetően sajtórendészeti okok miatt – Molnár Ernő szerkesztésében jelent meg 1944 márciusáig.

Az 1938-as zsidótörvények betiltották a magyar zsidó lapok túlnyomó részét. Csak a Múlt és Jövőt engedte megjelenni az ezért felelős s a témában alaposan elmélyült szakértő Kolozsvári Borcsa Mihály. Az engedélyezés üzenetértékűnek számított: a zsidó disszimilációt szívesen látták. A soá árnyékában főleg Komlós Aladár szellemi vezetése, s egy új, a Libanonhoz kötődő fiatal generáció jelentkezése érvényesült a lap (szín)vonalában. E program egyenes beszédet kívánt: méltósággal és kritikusan visszanézni az emancipációval elkezdődött folyamatra, s levonni tanulságait – és ebből a „valahol utat veszítettünk” önkritikából meríteni erkölcsi tartást és vigaszt. A kritikus visszanézésnek ezt a programját (ahogy Komlós nagy művét is, amelyben össze kívánta foglalni a magyar zsidó irodalom fejlődését és eredményeit) félbeszakította a deportálás, majd a magyar zsidóság elpusztítása,

amely nem válogatott a két dekonstrukciós stratégia képviselői között. Ez a magyar zsidó történet vége. Mi maradt meg a két kísérlet-építkezéséből?

A történet elmondójának nem feladata az ítélkezés. Csak az utóéletre vethet pillantást – hatvan év távlatából. Ezt a hatvan évet három szakaszra oszthatjuk: 1945–49-re, 49–89-re, s az azóta eltelt időre napjainkig, ami a maga húsz évével már egy újabb, kúntúrjait kimerevítő korszak képét ölti. A 45–49-es rövid, demokratikus szakasznak nem volt alkalma mérleg készítésére - a tragédiához való közelsége s átmeneti rövidsége miatt. A hosszú kommunista periódus erőszakkal elnyomta a zsidó azonosság feszegetését, de még a felvetését, létezésének kimutatását is. Csak az 1989-es fordulatot követő évek indították el a a magyar zsidók dekonstrukciós stratégiákról szóló diskurzust. Mégpedig olyan érvénnyel, amely visszahatóan is igazolt sok, száz éve lejátszódott jelenséget. Példásan bizonyítván, hogy a magyar

társadalom szabad állapotában egyszer sem volt képes megbirkózni a „zsidókérdésével”: mindazzal, amelyet megjelenésük és 150–200 évre tehető áttűnésük a magyar társadalom történetében jelentett. Ezt – itt kilépvén az elbeszélői szerepből – a Múlt és Jövő folytatójaként közvetlen tapasztalatként hiteles, mert a belső és külső frontokra rálátást nyújtó megfigyelőpontról érzékelttem.

Ami a magyar kultúra egészét illeti: a Nyugat mozgalma nyújtott maradandó hatást. A modern magyar irodalom ebből az alapból épült fel, s épült le, mind a mai napig. Hasonlóan a magyar összkultúrához, amelynek szintén a Nyugat ideje volt a leggazdagabb, legépítőbb, s azóta soha meg nem ismételt korszaka. A jelenség hasonló a Freud Mózesében leírt folyamathoz – a norma-adót megölni, de a normát, mégis elsajátítva, a felettes énbe beépítve és ott átalakítva továbbvinni. Azzal a jelentős különbséggel, hogy ebben a történetben a normát adó meggyilkolása után sem kapott tiszteletet. A 100 éves évforduló is ezt példázta, amelynek megemlékezése in a Nyugat zsidó eredete titokban maradt – az ilyen jellegű próbálkozásokat a magyar médiumok a legintranzigensebben kizárták a nyilvánosságból, s így az emlékezetből is. Ugyanis a maradék zsidó („származású”) és a nem zsidó magyar értelmiség az elhallgatás tradíciójában talált közös nevezőre: a magyar modernitásban vitt zsidó szerep letagadásában. (Még ha gyökeresen más megfontolásokból is.) Ami az egzisztenciális részt illeti – nincs nagyobb temetője a magyar zsidó értelmiségnek, mint a Nyugat –, már az 1908-as első számának is három halottja van (Elek Artúr, Kemény Simon, Révész Béla).

A Múlt és Jövő hatása a magyar kultúrára jóval szerényebb volt. Hogyan is lehetett volna maradandóbb, ha a vizsgált időszakban a magyar társadalom és kultúra a zsidók és kultúrájuk előtt elzárkózott, mint integrálhatatlan idegentől. A másik fajta dekonstrukciós stratégiát folytató zsidó értelmiségi csoport pedig olyan veszedelmes ellenpéldát érzett benne, amely az ő modellje életképességét veszélyezteti. A kettős halálos szorítást – emberséggel, nívóval – csak kevesen bírták.

A héber költészet roppant műfordításaiából – egy nemzet sem rendelkezik ilyen mennyiségű és minőségű fordításkincsel, számtalan oxfordi kézirat magyarul jelent meg először – nem használ fel semmit a magyar kultúra Makai Emiltől Kardos Lászlóig. (Ma már nincs egyetlen írástudó sem Magyarországon, aki művészi színvonalon le tudna fordítani egy héberül írt verset – valaha ebben élen jártunk.) A Múlt és Jövő (és holdudvara) létrejött eredményeire sem megalkotása idején, sem a holocaust cezúrája után sem volt kíváncsi a magyar kultúra. Példa rá a folytatást megkísérlő új Múlt és Jövő zsidó tudományok sorozatának (Bacher Vilmos, Blau Lajos, Goldziher Ignác, Kaufmann Dávid, Hahn István, Scheiber Sándor) totális recepcióhiánya, Komlós Aladár műveinek, különösen a megtalált monográfiájának a majdnem hasonló mérvű elhallgatása, avagy az 1848/49-es szabadságharc és forradalom évfordulójára kiadott – a magyar zsidó részvételt dokumentáló öt könyvből és két folyóiratszámából álló sorozat hasonló sorsa. Az új Múlt és Jövő lapjain induló tehetséges költők közül vagy a szintén hagyományra visszatekintő katolicizmushoz fordulás (Schein Gábor), vagy az emigráció jutott (Röhrig Géza). Felemelő kivételt képez a szocialista rendszerben áttelelt zsidóságukat témának tekintő költők marranos „vonzása és választása” (Mezei András, Székely Magda, Gergely Ágnes).

A rendszerváltás óta húsz év, egy korszak eltelte után semmi nem ad arra reményt vagy esélyt, hogy ez a tradicionálisnak mondható elutasítás valaha is megváltozna.

Azonban van a Múlt és Jövőnek – és ez is példátlan a magyar kultúrában – egy másik országban, nyelvben, kultúrában maradandó hatása: Izraelben. (Leszámítva a nem jelentéktelen mozzanatot, hogy az államot megalapozó ideológia: a politikai cionizmus példát és utat Kossuthtól és a magyar ’48-tól kapott.) A fiatal állam szellemi előkészítése európai, javarészt kelet-európai szellemi műhelyekben zajlott. Egyik ilyen előkészítőjének lehet és kell tekinteni mindazt, ami a Múlt és Jövő körül kristályosodott ki. Az eljövendő állam megalkotói s majd polgárai a Múlt és Jövőben kezdték a pályájukat, hogy majd az elsajátított ideológia és ethosz révén a jisuv, majd az izraeli kultúra építőivé váljanak. Egyik közülük a klasszikus izraeli költészet (kultúra) megalapítója: Avigdor Hameiri. Ennél azonban sokkal lényegesebb az a hatás, amelyet a modern zsidó kulturális ethosz kialakításán végzett el a Múlt és Jövő, s amely az új országnak folyamatosan műveltséggel és elkötelezettséggel megáldott értelmiséget szállított – kezdve a 20-as évek mérnök aliájától napjainkig. Hasonló jelentőségű átplántálódás az izraeli humor – az ország folyamatos túlélésének legalább olyan hatékonyságú csodafegyvere, mint az Izraeli Véderő. Ezzel az Ágai Adolf–Karinthy Frigyes–Nagy Endre-hagyomány – a magyar zsidó köztes, és ezért a maga létezése fonákjait élesen látó helyzete – sikeresen formálta meg a Szentföld mindennapi kultúráját. Mindennek a feltárása, ha az izraeli társadalom-fejlődés eljut jelentősége felismeréséig, majd izraeli kultúratörténezsze feladata lesz. A Patai József szerkesztette Múlt és Jövő története mint jelenség is megérdemelné ebből a

szempontból a figyelmet – akár néhány, világszínvonalon teljesített szerzője (Avigdor Hameiri, Somlyó Zoltán, Pap Károly, Komlós Aladár, Ámos Imre).

Kulturális értéket nem lehet összehasonlítani az egzisztencia értékeivel. Az azonban megállapítható: a két dekonstrukciós sorsstratégia közül a Nyugat útja nem a megcélzott magyar kultúrába és történelembe beolvadását, hanem a belehalását eredményezte. S e – lehet hősi – halálnak, még emlékműve sincs. A Patai-féle Múlt és Jövő az életnek nyitott kaput. Ez az élet is hordozza a halál egy mozzanatát, mert ehhez a magyar kultúrát fel kell adni. Nem úgy, mint az első, a 200 évvel ezelőtti akkulturáció során a németet. Amikor azt meg is őrizve, a munkás otthonra találás reményében sajátították el a másikat. A magyar kultúrától a gyilkos halál fosztott meg. Izraelben ennek legalább van emléke és emlékező közössége – és talán egyszer még hasznosítói is akadnak...

Kategória: Disputa

Denumire autor: Kőbányai János

Látó Szépirodalmi Folyóirat